

AZ UTÓPIA VÉGE?

THOMKA BEÁTA

„Az a térkép, amelyen nincs megjelölve az utópia földje, nem ér meg egy pillantást sem.”

Oscar Wilde

Herbert Marcuse 1967-ben *Az utópia vége* című cikkében az ismert engelsi tétel megfordításával (az utópiától a tudományig vezető út helyett a tudománytól az utópia felé mutató út hangsúlyozásával) heves vitát váltott ki. A hatvanas évek diákmozgalmai szintén nagy mértékben aktualizálták az utópia problematikáját. Hatvannyolcat Roland Barthes *a közvetlen utópia* pillanatának tartja. Az irodalomban az utópikus, tudományos-fantasztikus művek világszerte óriási mértékben elszaporodtak. Amerikát egyesek a megvalósult utópiák földjének nevezik, mások az *american way of life*, a nagy amerikai utópia katasztrófájáról beszélnek, és a jövőkutatás helyett a múlthoz visszatérő vizsgálódások robbanásszerű elterjedésére hívják fel a figyelmet.

Tünetszerű jelenségek ezek, amelyek nemcsak az utópia és az utópikus gondolkodás 20. századi szerepének felülvizsgálására ösztönöznek, hanem közvetetten a kiváltó okok felderítésére is. Van-e létjogosultsága az utópiának a tudomány századában? Ha elfogadjuk a Marcuse-tételt az utópia végéről, hogyan értelmezzük az utópia iránt megnövekedett érdeklődést? Ha az amerikai életmódban, fogyasztói jólétben az utópia megvalósulását látjuk, hogy közelítünk meg a negatív utópiákat, amelyek ugyanennek a társadalomnak a talaján születtek? Egymásnak ellentmondó tények ezek, amelyek azonban egyértelműen az utópia időszerűségére utalnak.

Az utópia körüli vita, amely a filozófiában egyrészt a polgári irányzatok és a marxizmus között folyik, másrészt magán a marxizmuson belül is, rendkívül érdekes. Az egyik álláspont szerint a

marxista világnkép semmilyen formában nem tartalmazhatja az utópikus mozzanatot, ugyanis:

„Valójában Marx munkássága éppen az utópiák korának lezárulását, tudományba való átfejlődését jelenti, amelyben ugyan az utópiák gazdag örökségének (mindenekelőtt az utópista szocialisták elképzeléseire vonatkozik) vállalása, kritikai átvétele jól lehatárolt időszak csupán, másfelől azonban az életmű lényegét a fennálló világ merész tagadásán, az evidenciák lerombolásán és a gyökeresen új mozzanatok megragadásán alapuló tudományos jövő-kép alkotja.” (Ágh Attila: *Marx és az utópikus szocializmus*, Világosság, 1975. 8/9. sz. 465. o.)

A 20. század egyik legnagyobb marxista filozófusa, Ernst Bloch munkásságának jelentős részét ugyanakkor éppen az utópiának szentelte és az utópikus mozzanatot a mindenkori szellemi aktivitás tényezőjének nevezi. Ez a problémakör képezi a *Geist der Utopie* (1918) gerincét, megjelenik a *Thomas Münzerral* foglalkozó munkában (1922), valamint Bloch összegező művében, a *Das Prinzip Hoffnung*ban is. Ha tekintetbe vesszük, hogy Bloch mellett Mannheim, Horkheimer, Marcuse és még egy sor jelentős gondolkodónál jelentkezik az utópia problematikája, leszögezhetjük, hogy olyan kérdéskörrel van szó, amely nemcsak hogy nem tűnt el a nagy 19. századi utópikus elméletekkel, hanem századunk művészetében, gondolkodásában is fontos szerepet tölt be.

Az utópikus beállítottság a Blochéval rokon interpretációk szerint az emberi tudatműködéstől elválaszthatatlan cselekvésforma, amely a teremtő képzelethez hasonlóan igyekszik az adottat a még nem létező dimenzióval feltölteni, s a jelent a jövő-víziókkal megtoldani. A jövő felé irányuló pillantást, amely az utópikus tudat legjellemzőbb sajátsága, Bloch magával az emberi egzisztenciával hozza összefüggésbe, s annak egyik elementáris velejárájaként határozza meg. „A jövő adekvátan elgondolható dimenziója nélkül, mely képes az aktivizálásra, egyetlen egzisztencia sem maradhatna fenn sokáig.” (*Tübingenski uvod u filozofiju*, 1966. 117. o.) Másutt arról beszél, hogy embernek lenni azt jelenti, utópiával rendelkezni.

Utópia/technika. Az a tény, hogy a forradalmi tudattal mindig is együtt alakult az utópikus tudat, s hogy az emberibb társadalom megvalósításának eszméje minden haladó eszmerendszerben felbukkant, afelé mutat, hogy az utópia végéről a technika és a tudomány századában sem beszélhetünk egyértelműen. A technikai fejlődés

ugyanis azzal egyidőben, hogy hozzájárult a jóléti társadalmak kialakulásához, megteremtette a manipuláció nagymérvű megnövekedésének lehetőségét is, s útban van, hogy a dolgok feletti uralmát kiterjessze az emberek feletti uralomra. „A technika 'technicizmus' való redukciójában, írja S. Simonović a *Delo* utópia-számában, az emberi gyakorlat 'technikai részére' való redukciójában a manipuláció világa jutott érvényre, amelyben az emberi valóságot a 'tisztá technika' által hatalommal rendelkező hasznos eszközök világa váltotta fel.” (*Tehnika i utopija, Delo, 1975. 11–12. sz. 1575. o.*)

Ezzel egyidőben a technika kilépett eredeti keretei közül és azáltal, hogy hatalmas befolyást szerzett az eszmék alakulására, már nemcsak termelőerőként, hanem ideológiaként viselkedik. (A technokratikus tudat működésével, a technikával és tudománnyal mint ideológiával J. Habermas foglalkozott behatóan.) Az agresszív technoevolúció a technikai utópiák megvalósulását hangoztatja, de technicizálódással válásával az utópikus gondolat revidálását sürgeti. Ennek egyik formája az irodalomban megjelenő *negatív utópiákban* érvényesül. Más formában jelenik meg ez a kérdés például Marcusénál. „*Véleményem szerint, van érvényes kritérium a lehető megvalósítására, és ez az, ha technikailag megvannak az anyagi és intellektuális erők a változás számára, jöllehet ésszerű alkalmazásokat megakadályozza a termelőerők fennálló szervezete. És azt hiszem, ebben az értelemben ma valóban az utópia végéről beszélhetünk.*”

Marcuse tehát úgy látja, hogy a meglévő viszonyok megváltoztatásának, tehát az utópia megvalósulásának megvannak az anyagi, technikai és intellektuális feltételei. Az utópia realizálásának útjában ezek szerint társadalmi akadályok állnak. Ebben a konstellációban az utópia létjogosultsága a társadalmi-történelmi valóság radikális tagadásában van. Az „új antropológia” kora, „az emberi egzisztencia felszabadítása” — ezek a marcusei utópia tételei — csak a represszív társadalom felszámolásával, forradalmi megszüntetésével realizálódhat.

Utópia/kritikai tudat. Ebben az értelemben módosul is a marcusei tétel, hisz az utópikus gondolat új teret nyer az emberi lét teljes felszabadításának folyamatában. De vajon részt vehet-e az utópia az emberi felszabadításban, ha nem *kritikai tudatként* működik? S ha az utópia képes kritikai tudatként tétélezni önmagát, vajon

beszélhetünk-e az utópia kiiktatásáról a modern gondolkodásból? Aligha. Még ha alapvető transzformációkon ment is keresztül a gondolkodás utópikus irányultsága, a 20. században is kétségtelesen megőrizte eredeti tartalmait. Mindenekelőtt azt a jellegét, amely az adott viszonyokból képes e viszonyoknak korrigált, jövőbe vetített képét felvázolni. A jelennek a jövőbe projektálásával egyidőben az utópia a jövőt a jelenbe építi be: ebből ered megújító, viszszafelelő is ható alakító, formáló ereje.

Az utópia semmi esetre sem annak nem való képe, ami sohasem válhat valóssá, hanem az adottságokból következő lehetőségek előrebocsátása, mely ennél fogva már a jelenben képes a jövő „jelenének” megrajzolására. Az utópikus gondolattal szembeni merev elutasítás a kritikai jellegből ered, a fel nem ismert (vagy felismerni nem akaró) transzformatív hatásukból, melyet az uralkodó eszmék egyrészt a kritika, másrészt a megváltoztatás irányába mutató tendenciák miatt nem hajlandók reálisként elfogadni.

A humán utópiák földjét az utópiaellenes racionális gondolkodás a senki földjének nevezi, és az otthontalanságban, a nem létezőben lokalizálja azt. N. Frye szellemesen fordítja meg a tételt. „... az a kérdés, »Hol van az utópia?«, egyenlő a kérdéssel: »Hol a semmi?«, s erre egyetlen válasz van: »Itt.«” Az „itt” nem más, mint az egzisztenciálisan nélkülözhetetlen utópikus tudatreflex metaforája. Az utópikus vágyakozást a merev rendszerek az álom vágyakozásának tekintik, az utópikus gondolkozást pedig a vágy gondolkozásának. Vajon ebben is nem-e az utópia hatékonyságától, valószínűsítő beállítottságától való tartózkodásra ismerhetünk? Az utópiák objektíválódásától való félelemre?

Az utópiák jelentőségének felismeréséhez gyakran éppen az elutasító gesztusok járulnak hozzá. Az utópiát mint ideológiát elutasíthatjuk úgy az uralkodó eszmerendszerek, mint a tudomány nevében, de aligha kérdőjelezhetjük meg mint szociológiailag, történetileg, pszichológiailag megalapozott tudatformát. Aligha vonhatjuk kétségbe, hogy bennük, mint Bloch állítja, az emberi szubjektumtól elidegeníthetetlen vonás dominál, amelynek nemcsak a lehetőségekkel szabadon vagy felelőtlenül játszó képzelet az alapja, hanem a szociológiailag is meghatározott emberi fantázia.

Utópia/humanizmus/elidegenedés. A valóság és az utópia összefüggései mellett az utóbbi évtizedekben az utópiának és a humanizmusnak a kapcsolata került inkább előtérbe. R. Berlinger *A hu-*

manizmus és utópia című ontológiai vázlatában a következő tételből indul ki: „*A humanizmus az utópikus gondolat lehetőségének alapja.*” (Bloch a *Tübingeni bevezetésben* hasonló tételt szögez le: a humanizmus az utópiában nőtt fel.) Berlinger a *bizakodásban* látja az utópikus irányultság alapmozzanatát, melyet Blochnál a *remény* képvisel. „*A bizakodás, írja Berlinger, az utópikus gondolat lehetőségének humánus, lényegi mozzanata, s egyben felhatalmazás az 'utópikus' akcióra.*” Az egyenlőtlenségek megszüntetése nyomán kibontakozó humánusabb új világban való bizakodás olyan vonás, amelyet semmilyen ideológia nevében nem vonhatunk meg az utópikus gondolkodástól.

Mivel az emberi aktivitás a jövő reflexív-anticipáló irányába mutat, az utópikus gondolatban világunknak a formák *lehetőségében* való nyíltságára ismerhetünk. Ezen mit sem változtatnak az utópiaellenes koroknak a tényei, melyekben mindaz, ami utópikus jellegű, egyben transzcendentálisnak, sőt ellenségesnek tűnik. Ebben a kérdésben Bloch döntő eligazítást ad. A konkrét utópia megkülönböztetésével az elvont utópiától elválasztja az utópiát az *utópisztikustól*, amely absztrakt feltevéseken alapul. Az utópikus jelleg ezzel szemben megőrzi a valósággal való kritikai szembenézés lehetőségét.

Bloch után az empirikus valóság összefüggéseibe, látszatigazságaiba tragikusan belebonyolódó, az elvont gondolkodás kockázatát nem vállaló s azokat a mélyen reális, emberi megnyilvánulásokat, amilyen a bizakodás, a vágy, a remény, egy nem létező objektivitás nevében eltörülő eszmék képviselői kétségtelenül kudarcot valának. Ezek az eszmék nemcsak a transzcendentálisnak tűnő utópikumot utasítják el, hanem ezzel együtt az emberi elidegenedés, eldologiasodás, dehumanizálódás elleni védekezésnek azt a módozatát, amelyet éppen az utópikus magatartás képvisel.

Utópikus funkció. Bloch rendszerében nemcsak a remény, a reménykedés, hanem az álom, a fantázia, az álmodozás s egy sor nem tudatos tevékenység is a maga helyére kerül, s megnevezést nyer az a pont, „*ahol a remény, a jövő-álom e tulajdonképpeni várakozás-affektusa immár nemcsak pusztán a lelkiállapot hullámozása gyanánt lép fel, hanem tudatosan-tudottan mint utópikus funkció.*” Ez a kategória, a *Prinzip Hoffnung* egyik alapfogalma, melyben Bloch a modern filozófia legteljesebb utópiaelméletét teremtette meg. Az utópikus funkció Blochnál átmenetileg sem szakad el a

valóságtól: „az utópikus funkció reménnyel teli fantáziadús pillantása nem békaperspektívából helyesbítődik, hanem egyedül azáltal, ami reális magában az anticipációban.” Ugyanitt olvasható: „A remény tevékenység-tartalma *mint tudatosan megvilágított, tudottan megmagyarázott*: a pozitív utópikus funkció; a remény történelem-tartalma, előbb képzetekben megjelenítve, majd reálítéletekben enciklopédikusan kikutatva: *a konkrét utópikus horizontjára vonatkoztatott emberi kultúra.*”

Az utópikus képességet Bloch a „reálisan lehetőséggel” összekapcsolva szemléli, amely transzcendencia nélkül transzcendentáló. Ez a képesség nem a „meglevő kétes politúrozására”, megszüpítésére törekszik, mint számos esetben az ideológia. „*A mindenkori termelési viszonyok magyarázzák, hogy születtek a mindenkori ideológiák és más nem-autentikus jobbítások, de a humánium mindenkori ziláltsága a mindenkori társadalmi viszonyokban szükségessé tette az utópikus funkció kölcsönvételét ahhoz, hogy ezeket a kiegészítéseket »túlcsapó« kulturális többlettükkel (Überschuss) egyáltalán létre lehessen hozni.*” (i. m.) Azt a többletet, melyre Bloch mint „továbbható kultúrára” tekint, az utópikus funkció és az ideológia találkozása hozza létre.

Utópia/fantázia/művészet. Az utópikus tartalmak kifejezését Bloch a művészet egyik döntő sajátosságának tartja. A nagy művészi alkotások maradandósága és nagysága szerinte éppen arról függ, hogy mennyi előrejelzést, utópikus jelentést hordoznak. Az utópia és a művészet kapcsolatának egyik legizgalmasabb kérdése arra vonatkozik, hogy a művészetben megjelenő utópikus tartalomban milyen fokon érvényesül a kritikai tudatnak a működése. S vajon a képzelet, amely részt vesz a művek létrejöttében, rendelkezik-e hasonló kritikai funkcióval? S hat-e ez a kritikai funkció a jövő irányába is, vagy csupán a múltra, a jelenre vonatkozik?

Marcuse közel áll e kérdések megválaszolásában Blochhoz. A filozófiáról és az utópiáról értekezve (*Eros i civilizacija*, 1965.) Marcuse megállapítja, hogy az egész lelki struktúrában a fantázia játsza a legnagyobb szerepet: ez köti össze a tudatalatti legmélyebb rétegeit a tudatműködés legmagasabb szintű termékével, a művészettel, az álmot a valósággal. A képzeletnek, az imaginációnak valóságmegismerő szerepe van, saját tapasztalatvilága és igazságértéke. A képzelet a maga formáit a művészetben nyeri el. A képzelet igazságértékét elemezve Marcuse hasonló következtetésekre

jut, mint Bloch az utópikus tudat működésével kapcsolatban: „Az *immagináció igazságértéke nemcsak a múltra, hanem a jövőre is vonatkozik: a szabadságnak és a boldogságnak általa megidézett formái a történelmi valóság felszabadítására irányulnak. Elutasítja a valóságosság elve által kikényszerített szabadság és boldogság végleges határait, korlátait, és a fantázia kritikai funkciója éppen annak elfeledésében rejlik, ami lehet.*”

Ha az utópiát olyan eszmerendszernek tekintjük, amelyben az adott viszonyokon való túllépés vágya munkál, s amely ennél fogva a valóságot a „lehetséges”, az adottat a még meg nem levő távlatából szemléli, a művészet egyik szubsztanciális törekvésének pedig a valóság olyan megragadását tartjuk, amely természeténél fogva képes a megformált jelenben a jövő mozgásirányait is kitapintani, akkor kétségtelenül olyan pontot sejtethetünk meg, amelyben találkozunk az utópikus gondolkodás és a művészet. A vizsgálódások külön irányát képezhetné annak felderítése, hogy vajon ebből a találkozásból külön műfajok születnek-e, önálló formai-tartalmi egységek bontakoznak-e ki, vagy az utópia csupán mint áttételesen kifejezésre jutó tendencia, magatartás, vagy a művészi alkotás jellegéből szervesen következő irányultság jelenik-e meg a művekben. Kimutatható strukturális tényezője-e az utópia a műveknek, vagy a bennük kifejeződő értékrendszer, tehát a művek eszmei háttérének része? Végül is esztétikai vagy esztétikán kívüli mozzanat-e?

Lukács György a jövendölések formájában jelentkező utópiát csak az általánosságok megragadására képes perspektívának tekinti, amely konkrétumokban megjelenítve értelmetlen fantasztikumná válik. Az utópia jelenlétét a művészetben nem is a jövendölésekben kell keresnünk, és nem is a sci-fi műfajait létrehozó tudományos-fantasztikus ábrázolásmódban. Annál is inkább, mert e két módszer eleve kizárja a valóságra, a jelenre vonatkoztatás alkalmait, tehát nem vállalkozhat „az emberi világ létszerű kidolgozására”; „*A múlt és jövő létszerű ábrázolása (pedig) csak a jelenben rejlő mozzanatok kibontása formájában valósulhat meg.*”, írja Szilágyi Ákos. (*Utópisztikus magatartás a lírában és az epikában, Világosság, 1975. 8/9. sz. 539. o.*)

Véleményünk szerint, a nagy hatású klasszikus utópiákat kivéve, melyekben – mint például Mórús Tamás *Utópiájában* – az utópikus eszmerendszer teljes egészében mint formateremtő tartalom jelenik meg, az esztétikailag értékes művekben az utópia mint *jövőre hangoltság*, mint a létező (ábrázolt) világgal szembehelyeződő

művészi vízió jelenik meg. Ennek a vízióknak a konstituálására s az ilyenfajta kritikának a gyakorlására a művészet immanens módszerekkel rendelkezik, melyek szükségtelenné teszik úgy a fantasz-tikumnak a bevonását, mint a jövődölések formájában történő ki-fejezést a művekben.

Ahhoz, hogy például Flaubert a *Bovaryné*ban a teljesebb lét utáni (utópikus) sóvárgás regényét megteremthesse, nem volt szüksége semmilyen jövődölés megfogalmazására, de ugyanakkor nem mond-hatott le arról a többletről sem, amely az egyéni sorsot a teljesebb lét utáni sóvárgás utópiájává emelte. Ilyen értelemben a nagy mű-vek kivétel nélkül tartalmazzák az utópia mozzanatát, s ezt a mi-nőségüket nevezi Bloch *negatív fragmentumszerűségnek*, amely a bennük létrehozott világ (nem formai, hanem tartalmi) befejezet-lenségéből, nyitottságából ered.

Az utópikus mozzanatot ezek szerint a művek által felállított értékrendszerben kell keresnünk, abban a szférában, amely a tárgyi struktúra fölött helyezkedik el, s amely a tárgyi struktúra konkrét-cióit elvont síkon meghatározza. Hangsúlyoznunk kell azonban azt a különbséget is, amely éppúgy elkülöníti a nagy művek utópiku-mát az irodalmi utópiáktól (a *Bovaryné*t, a *Wilhelm Meistert* Mó rus *Utópiájától* vagy a *Robinson Crusoe*-tól), mint a fantáziát a fantasz-tikus irodalomtól. Sem az utópiának, sem a fantáziának nem kell feltétlenül külön kodifikált műfajokban megjelennie: je-lenlétük és hatásuk ezeken kívül is a műalkotásoktól elidegeníthe-tetlen jegyekként vesz részt konstituálásukban. Sem az utópiának, sem a fantáziának nem kell közvetlenül a nem létező világok képét kibontania, mert azáltal, hogy a létező világgal nem békélő, meg-nem elégedő emberi szubjektum helyzetét feltárták, kimondatlanul is kifejezték a *hiányt*, amely művészileg egyenértékűvé válik az el-nem ért világ megragadásával.

Ahhoz természetesen, hogy az utópia esztétikai minőséggé transz-ponálódhasson, nem korlátozódhat a nemlét, a nem létező valóság ábrázolására: esztétikai értékévé éppen akkor válik, amikor mélyen a művészet valóságába ágyazottan bukkan fel, s amikor képes arra, hogy a külső valóságot a maga módján átlényegítve s a hiányzó dimenziókkal meghosszabbítva tárja fel.

Hogyan közelítsük meg ebben a konstellációban a *negatív utó-piákat*, melyek igen gyakran szándékosan szakítják meg kapcsola-tukat a realitással? Beszélhetünk-e egyáltalán az olyan negatív utópiák valóságösszefüggéseiről, mint amilyen Orwell 1984-e, Hux-

ley *Szép új világa*, Zamjatin *Mije*? S miért éppen ezeket emeljük ki a fantasztikumra alapozó modern művek tömkelegéből?

Mindenekelőtt azért, mert éppen ezekben látjuk a legmarkánsabban kirajzolódni a modern társadalomra vonatkoztatott kritikai tudat működését. Feltehető a kérdés, milyen kritikai tudatról beszélhetünk pl. Orwell esetében, aki az erőszak, a manipuláció, az államapparátus és az egyén konfliktusának torz képét vázolja fel művében, tehát látszólag egy nem létező világ építőköveiből építkezik. A bírálatok leggyakrabban a valóságtól való teljes elfordulása miatt érték Orwellt. Az ellentmondások abból erednek, hogy Orwell nagyobb hangsúlyt fektet a torzításra, a groteszk láttatásra, az iróniára és a szatírára, mint más művek. Művészi eljárásaitól függetlenül azonban olyan kritikai éleslátásról tesz bizonyosságot, amely a fantasztikum látszatát keltő keretet is átvilágítja. Századunk nagy negatív utópiáiban nem az az elgondolkodtató, hogy megszakítják a valósággal való összefüggéseiket, hanem hogy mind több ponton találkoznak azzal.

Az elbürokratizálódott, automatizálódott modern társadalmak elszemélytelenítő, uniformizáló, elidegenítő tendenciáinak képe a negatív utópiákban mind kevésbé tűnik torznak, elnagyoltnak s mind valóságosabbak eredetileg fantasztikusnak tűnő torz méreteik. Az említett művek negatív utópiáját a valóság rohamosan igazolja, gyorsabban, mint ahogy az pár évtizeddel ezelőtt hihető lett volna. S hogy erre sor kerülhet, éppen onnan ered, hogy Orwell, Zamjatin, Huxley rendkívüli érzékenységgel tapintották ki az adott viszonyok ellentmondásait.

A negatív utópiák elutasításában a teljes dehumanizálódástól való félelem uralkodik, a félelem mindannak bekövetkezésétől, amit e véstjósító víziók körülírtak. De akkor hogyan értelmezzük a nem negatív utópiák elutasítását? Mindkét esetben hasonló motívumokat fedezhetünk fel: az utópia megvetése az utópia tartalmaitól független. A negatív előrejelzések bekövetkezésétől éppúgy tart a modern ember, mint a valóság megváltoztatásán fáradozó pozitív utópikus gondolkodástól a fennálló viszonyokat védő ideológia.